

ESTERHÁZY PÁL NÁDOR KÉT TÁBORI FELSZERELÉSÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA (1683–1684)

A hódoltság korából jól ismerjük a végvárak és a védelmi rendszer kialakulását, felépítését, működését, a végváriak életének eseményeit, a főurak udvarait és szerepüket az ország védelmében.¹ Ismereteink igen széles skálán mutatják be a végek életét, mégis eddig nem találkoztunk a vitézi élet legtermészetesebb és leggyakoribb eseményének leírásával, a táborozás részleteivel, azaz a katonák, nemesek, főurak tábori felszerelésével, életével a táboron belül.

Erről elsősorban a tárgyi emlékek adnak képet: a fennmaradt fegyverek, páncélok, menték, valamint a táborozásokat ábrázoló metszetek, festmények. Írott forrásoknak azonban igencsak szűkében vagyunk, mert a vitézek nem írták le, hogy milyen ruhában, köpenyvel, fegyverrel vonultak táborba. Az ilyen jellegű írások körét két részre oszthatjuk: tábori rendtartások és tábori felszerelés-összeírások. Az előbbiekből több maradt fenn, melyekből megismerhetjük a táborok életét, rendszabályait. E rendtartások azonban elsősorban szervezeti és szervezési szempontból adnak képet a vitézi életről, de nem mutatják be egy főúr vagy egy közvitéz tábori mindennapjait.

Tábori felszerelés-összeírások szinte alig találhatók a levéltári iratok között. A fennmaradt néhány dokumentumból azonban első kézből ismerhetjük meg egy-egy főúr által a hadjáratra igényelt felszerelést, amelyből képet alkothatunk az arisztokrácia tábori életmódjáról, mindennapi eszközeiről, gazdagságát kifejező vagy kényelmét szolgáló tárgyairól.

A praktikus és kényelmi szempont mellett, mint minden korban és területen, a társadalmi elvárások is hatással voltak a tábori felszerelésre, hiszen ez által is ki kellett fejezniük rangjukat, társadalmi helyzetüket, gazdagságukat. Egy-egy táborba szállás során a jelenlévő idegen, császári parancsnokok előtt ők képviselték az ország vezető rétegét, így igen lényeges volt a tábori felszerelés minősége, gazdagsága.

A tábori felszerelés hibátlansága, tökéletesítése, illetve az arra való törekvés készített egy-egy, a részletekkel is törődő, alapos főurat, hogy embereinek írásban hagyja meg

¹ A téma legújabb irodalma: *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdektől a 18. század elejéig. *Történelmi Szemle*, 38. (1996.) 163–217. o.; *Uő.*: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: *Hagyomány és korszerűség a XVI-XVII. században*. Szerk. *Petercsák Tivadar*. (Studia Agriensia, 17.) Eger, 1997. 59–74.; *Uő.*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576 és 1582. évi jegyzékei. *Had történelmi Közlemények*, 108. (1995.) 114–186. o.; *Uő.*: A török-ellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: *Végvár és ellátás*. Szerk. *Petercsák Tivadar, Berecz Mátyás*. (Studia Agriensia, 22.) Eger, 2001. 183–220. o. – A végvárak életéről szólóak közül csak néhány munkát emelek ki: *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból I–III. Budapest, 1915.; *Uő.*: A török hódoltság korából I–II. Budapest, 1928.; *Uő.*: A kalauzok és kémekek a török világban. *Századok*, 47. (1913.) 265–280., 321–338., 400–418. o.; A végvárak világa. Összeáll. *Benda Kálmán*. Közreműködött *Maksay Ferenc, Szakály Ferenc, Csomasz Tóth Kálmán*. In: *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből*. Szerk. *Hanák Péter*. Budapest, 1980. 48–72. o.; *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. – A főúri udvarokra legújabbban lásd: *Magyar udvari rendtartás*. – Az ország főúri védelmével kapcsolatosan csak néhány munkát emelek ki: *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat, 94.) Budapest, 1981.; *N. Kiss István*: Nemes katonák és katonaparasztok a Zrínyiek muraközi uradalmában, 1638–1720. *Had történelmi Közlemények*, 30. (1983.) 339–355. o.

az elvinni kívánt felszerelést. E főurak közé tartozott Esterházy Pál nádor is, akinek tábori „kelengyjéről” két feljegyzés² maradt fenn. Az összeírások a visszafoglaló háborúk első két évéből, 1683-ból és 1684-ből származnak. A két lajstrom mind tartalmilag, mind formailag jelentősen különbözik egymástól, melynek oka a két táborozás eltérő körülményeiben keresendő.

Az 1683. évi török támadás miatt a magyar nemesi insurrectiót és a vármegyei csapatokat a Vág és a Rába védelmére rendelték. A nádor, mint az általános felkelés vezetője, a Vág alsó szakaszán, Semptén³ szállt táborba, míg a Rába vonal védelmét Batthyány Kristóf és fia II. Ádám vezette. Összesen körülbelül 10–12 ezer magyar katona gyűlt össze a két táborban, melyből a nádor irányítása alá 5–6 ezer fő tartozott.⁴

Ezzel egy időben a törökök eszéki táborukban fogadták Thököly Imrét, aki már onnan hódoltató leveleket küldött a dunántúli urakhoz és városokhoz. Az oszmán sereg június 14-én indult el az eszéki táborból Székesfehérvárra. Rasid effendi szerint az itt tartott tanácskozáson megjelentek a Batthyányok és a Zrínyiek puhatolódzó emberei is, ám ekkor még leveleik tanúsága szerint az ellenállásra készülődtek.⁵

Ezalatt a Balaton-felvidéki várak az óriási török túlerő és a császári segítség elmaradása miatt sorra megadták magukat. Így júniusra szinte az egész királyi Magyarország elveszett, melyről így számol be 1683. június 30-án írott jelentésében Esterházy Pál: „Felsőged Dunán innen már csak Pozsony és Trencsén megyéket s Nyitrának egy részét bírja, a többi veszendőbe ment már régebben, vagy veszendőbe megyen most; rövid napok múlva valamennyi végvára töröké lesz. Felsőged nemzeti zászlója sehol sem mutatkozik; pénz itt nincsen; ez ellenség ereje óráról órára növekedik...”⁶

Nem sokkal ezután I. Lipót magához rendelte a nádort, aki előbb Pozsonyba, majd Bécsbe utazott. A parancsnokságot emiatt Esterházy id. Bercsényi Miklósnak adta át.⁷ Az uralkodóhoz hűséges nádor távozása, valamint az, hogy a császári hadvezetés kénytelen volt kiüríteni a maradék magyar területeket, a halálveszedelemben lévő országrészt meghódolásra kényszerítette.⁸ Egyedül a nádor nem hódolt be, aki előbb a család fellegrvárában, Fraknón keresett menedéket, majd mikor azt is ostrom fenyegette, családotul Ausztriába távozott.⁹ Esterházy a következőképpen indokolta a magyarok meghódolását: „...ennek okai először, hogy nem kaptak zsoldot, amiből megélhettek volna, másodsor, hogy a császári ármádia Magyarországot a törökök és a rebellisek karmai között hagyván, kiment Ausztriába.”¹⁰

² Az egyik 1683-ból való, kiadta: *Thaly* 1883. A másik 1684-ből való, kiadta: *Bubics* 1891. 136. jegyzet, 375–378. o. Mai levéltári jelzete: MOL P 125. Katonai iratok, 95. k. 9786. sz.

³ *Thaly* 1883. 10. o.

⁴ *Fuchs György*: Holdfogyatkozás. A hadügyi forradalom és a törökellenes felszabadító háborúk katonapolitikai összefüggései. In: *Tanulmányok fél évezred magyar történelméből*. Szerk. *Fejérdi Gergely*. Piliscsaba, 2002. 99. o.

⁵ Uo. 101. o.

⁶ Idézi: *Nagy* 1986. 128. o.

⁷ *Thaly* 1883. 19. o.; MOL P 125. Katonai iratok, 97. k. 9977. sz.

⁸ *Nagy* 1986. 360–364. o.

⁹ *Iványi* 1991. 115. o. Legújabbban az egész kérdéskörre: *Varga J. János*: Magyarország és Európa 1682 – 1684. (Kézirat, Akadémiai doktori értekezés.) Budapest, 2001. Különösen 166–190. o. Fraknó várával és védelmével kapcsolatban: MOL P 125. Katonai iratok, 97. k. 9978. sz.

¹⁰ Idézi: *Nagy* 1986. 367. o.

Az 1683-as táborban tehát Esterházy Pál, mint katonai parancsnok vett részt, azaz a hangsúly a funkción volt. A nemesi felkelés hatékony irányításához pedig elsősorban titkárok, familiárisok kellettek, akik az üzeneteket, parancsokat átadják, sűrgetik a nehezen mozduló vármegyéket. Emiatt az összeírásban a személyeket pontosabban határozták meg, mint a tábori felszerelés többi részét: név szerint ismerjük „uraimékat”, a secretariusokat, az inasokat és az étékfogókat,¹¹ akik ebben a feladatban a nádor „tábori kancelláriáját” alkották.

A nádori tisztségnek ebben az esetben tehát a funkcionális oldalán volt a hangsúly, ezért a tábori felszerelés tárgyi eszközeit csak röviden, együttesen sorolták fel. Ezen túlmenően a hatékonyságot, mint fő szempontot mutatja még az is, hogy a nádorné, Thököly Éva szolgálatában álló népeket nem név szerint, hanem csak tisztségként említik; ez jelzi, hogy személyük csak másodlagos volt a nádor számára, ellentétben a tábori szolgálókat végző familiárisokkal.

A nádori kíséret teljes létszáma 107 fő volt, melyből a nádori kancellária tagjai 23 főt tettek ki. Ezen felül a nádorné kísérete 9 főt számlált, a palotások húszan voltak, míg a muzsikuskok testülete 26 főre rúgott. A mesteremberek között három szakács, két kukta, egy szabó, egy szíjártó, egy kovács, két pohárnok, két csatlós valamint egy képiró, azaz festő állt a nádor rendelkezésére, valamint a szekerekhez 8–8 kocsis és lovász tartozott.

Érdekes, hogy az élethalál-harc előtt álló, táborba induló nádor kíséretében, amikor mindenki meg volt győződve a török óriási erőfölényéről, jelen volt megfelelő személyzettel, azaz négy „frauzimmerrel”¹² együtt Esterházy Pál ifjú felesége, Thököly Éva is. A forrásokból nem derül ki, hogy a „Nagyságos Asszony” magában a táborban is tartózkodott volna, mégis valószínűbbnek tűnik, hogy mindössze elkísérte férjét a táborba, de nem maradt ott vele. Az összeírásban pedig csupán azért jelent meg a nádorné kísérete, mivel a semptei táborba való utazásban ugyanúgy részt vettek, mint a nádori udvartartás többi tagja.

A felsorolás rövidebb részét „az táborban való szükséges dolgok” teszik ki. Érdekes, hogy ezen „dolgok” között több személy is található, így például ferences páter, udvari sereg, palotások, rézdobos, német gyalog is. A konkrét felszerelésre térve azt látjuk, hogy a nádor egy „magam-szekerével,” feltételezhetően hintóval, egy konyhakocsival, három társzekerrel és egy tartalék hintóval ment a táborba. Ezek mellett vitt magával még hat vezeték lovat is. A használati tárgyakból, melyeket a társzekereken vittek, megemlíti a köntösöket, nyolc sátort, tábori asztalokat, székeket, „spanisi bont”-ot, ami spanyol fal lehet, vasas ágyat, kamara-széket és egy apparamentomos ládát.¹³

A nyolc sátor a népes kíséret miatt volt szükséges. Nincs nagy hangsúly azon, hogy milyen tábori asztalokat, székeket vigyenek. A ruhatárból is csak a köntösöket emelték ki, mint legfelső ruházatot.

¹¹ A feladataikról vö.: Magyar udvari rendtartás, 17. o.: „...az útra való küldés renddel fog jámi, mind uraimékon, étékfogókon, trombitásokon és siposokon s inasokon...”, vagyis ők valamennyien teljesítettek levél- és üzenethordói megbízásokat. Ezért soroltam az étékfogókat is a nádori kíséret irányításban közreműködő tagjai közé.

¹² Frauzimmer vagy fraucimer: az úrmöt szolgáló nemesi, vagy legalábbis előkelő származású udvarhölgyek. Magyar udvari rendtartás, 39. o.

¹³ *Thaly* 1883. 35. o. Apparmentum: készlet. Az apparmentumos láda tartalma kérdéses, vélhetően ét-készlet lehetett benne. *Antonius Bartal*: Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae. Budapest, 1901. I. k. 39. o.

Az 1683-as török támadás során a már említett okok miatt a magyar főurak közül csak a nádor tartott ki mindvégig a Habsburgok oldalán. Az idő azonban őt igazolta: Kahlenbergnél a keresztény csapatok tönkrevették a törököket. A csatában a negyvennyolc éves nádor is részt vett mintegy ezer magyar vitéz élén,¹⁴ s az ütközetben meg is sebesült: két lött sebet kapott.¹⁵ A pápai diplomácia erőfeszítéseinek hála, 1684-ben létrejött a Szent Liga. Az Udvari Haditanács erre az évre Buda visszafoglalását tűzte ki hadi célul, mely tervet csak Rüdiger Starhemberg ellenzett, mégis, Lotharingiai Károly helyetteseként reá maradt a tulajdonképpeni ostrom irányítása.¹⁶

Az új hadjáratra minden magyar főúr készült, hiszen a táborban való megjelenéssel és csapatok küldésével igyekeztek bizonyítani a király iránti hűségüket. Ez a kahlenbergi csata után különösen fontos volt, mivel 1683. október 1-jén királyi rendeletet adtak ki a törökhöz pártoltak birtokainak elkobzására. A rendelet, a háborút folytatni akarók nyomásának – élükön Lotharingiai Károllyal és Sobieski Jánossal –, valamint a reápolitikai megfontolásoknak köszönhetően csak tizenhét napig volt hatályos: az udvar október 18-án leállította az elkobzásokat, sőt óvadék ellenében a már elkobzott birtokokat is visszaadták. Így az elpártoltak megbüntetése lekerült a napirendről: az 1684. február–márciusa között ülésű „pozsonyi commissio” Lotharingiai Károly vezetésével rendezte ügyüket. Ezzel Bécs a kezdődő háború támogatásához akarta megnyerni a magyar rendeket, és biztosítani kívánta az ország erőforrásait a hadjáratokhoz.¹⁷

Buda ostromára július 14-én érkeztek meg a császári csapatok (38 ezer fő), majd néhány nappal később, 18-án Esterházy Pál nádor vezetésével 8000 magyar is – több, mint az 1683. évi táborban – csatlakozott a császári haderőhöz, akiket az Udvari Haditanács Lotharingiai Károly parancsnoksága alá osztott be.¹⁸ A magyar sereg elsősorban vármegegyei csapatokból, végvári katonákból és szabadlegényekből állt. A főurak közül személyesen is jelen volt Draskovich Miklós országbíró, Batthyány II. Ádám, Czobor Ádám, Zrínyi Ádám, Széchy Péter.¹⁹

Egy hónappal az ostrom megkezdése után a császári csapatok már jelentős veszteségeket szenvedtek, létszámuk 21 ezer főre apadt, mégis, segédc csapatok érkezésének köszönhetően, folytatták az ostromot. A magyarok nyomorúságos helyzetük, az élelem és a zsold elmaradása miatt, október 10-én elhagyták a tábort és a kilátástalannak tűnő ostromot, míg a császári katonák csupán november 3-án hagytak fel a várívással.²⁰

Esterháznak Buda 1684-es ostromához magával vitt poggyászáról maradt fenn eddig kevésbé ismert összeírás,²¹ amely június 25-én készült Kismartonban. Ebben azonban, az előző évivel ellentétben, a személyek név szerinti összeírása csak a párdubcőrösöket, valamint az udvari sereget és a hozzájuk tartozó muzsikusokat érintette. A lista, néhány

¹⁴ Napló Buda... ostromáról, 10. o.

¹⁵ Az Esterházyak családi naplója. Közli: *Szilágyi Sándor*. Történelmi Tár, 1888. 220. o.; *Nagy* 1986. 366. o.

¹⁶ *Varga J.* 1986. 72., 77. o. Lotharingiai Károly elsősorban a török felmentő sereg elleni manővereket irányította.

¹⁷ *Iványi* 1991. 131. o. és 166. jegyzet, 117. o.; Napló Buda... ostromáról, 813. o.

¹⁸ *Nagy* 1986. 367. o. Vö.: *Bubics* 1891. 139. o. és 143. sz. lábjegyzet, 378–379. o.

¹⁹ *Varga J.* 1986. 77. o.

²⁰ *Varga J.* 1986. 79.

²¹ *Bubics* 1891. 136. jegyzet, 375–378. o. Mai levéltári jelzete: MOL P 125. Katonai iratok, 95. k. 9786. sz.

mesteremberen kívül, akiket csak mesterségük szerint említett meg, nem foglalkozott részletesen a személyzettel, hanem a ruhaneműket, konyhaeszközöket, terítékeket és egyéb szerszámokat vette aprólékosan számba.

Látható, hogy teljesen más szempont érvényesült ennek az összeírásnak az összeállításakor, mint egy évvel korábbi párjánál: akkor a nádori udvarnépeken, titkárokon volt a hangsúly, most ellenben a ruha és a felszerelés minősége, milyensége került előtérbe. Véletlen lenne ez? Az ok vélhetően a két tábor közötti különbségben keresendő: az előző éviben Esterházy viszonylag önálló katonai feladatot látott el, míg most császári szempontból „csak” némi segédhad vezetőjeként vett részt az ostromban. Ráadásul a császári hadseregben betöltött rangja – főgenerális strázsamester – sem volt túl magas. Tehát az a kettősség állt fenn, hogy bár ő viselte a legmagasabb magyar méltóságot, a császári seregben mindössze egy volt a főtisztek közül, akinél a magyarok közül is többen magasabb rangban szolgáltak.²²

A nádor által betöltött szerep változását más források is alátámasztják. Az 1684-es ostrom iratai között megmaradt a császári hadvezérek ranglistája, valamint az ostromban résztvevő ezredek felsorolása.²³ Ezekben hiába keressük Esterházy nevét, illetve a magyar csapatokat. Az egyetlen magyar, aki szerepel a lajstromban a „Veldmarschall Leüthenand”²⁴ rangban szolgáló Pálffy János Károly.²⁵ Látható, hogy a császáriak inkább csak másodsorban számoltak a magyar csapatokkal, és számukra a magyar főméltóságok sem jelentettek semmit, ahogy ezt Esterházy már korábban is keserűen tapasztalta. Tudjuk azt is, hogy Lotharingiai Károly nem részesítette különösebb megbecsülésben a nádort, s együttműködésük sem volt zavartalan.²⁶

Esterházy Pál tehát 1683-ban a Vág menti védelem hatékony irányítását, 1684-ben a magyar rendek megfelelő képviseletét tekintette elsődlegesnek, ami érthetővé teszi a két lajstrom közötti különbségeket. Buda 1684-es ostromakor ugyanis meg kellett mutatnia, hogy bár katonai erejét tekintve nem jelentős a serege, mégis ő az ország első főura, legmagasabb méltósága.

A nádor ezért különös gonddal válogatta össze felszerelését és kíséretét, melynek köszönhetően az udvari sereget és a hűsz főből álló párducbőrösöket név szerint írták össze. Az Esterházy familiárisokból álló alakulat alkothatta a nádor „díszegységét”, ami igazán látványossá tehetette a nádori különítmény vonulását, másrészt Esterházy személyét is óvta. A mesteremberek közül csupán a legfontosabbakat említi: a szakácsot, kuktát, szabót.

A kísérethez tartoztak a tábori zenészek is. A tábori életben három hangszer vált uralkodóvá: a trombita, a töröksíp és a rézdob, melyeket minden tábori zenekarban használtak. A zenekarok létszáma elérhette a huszonkét főt is; ilyen tábori együttessel Thököly Imre rendelkezett 1685-ben.²⁷

²² Zachar József előadása. Piliscsaba, Történettudományi Doktori Iskola, Életmód műhely, 2007. május 5.

²³ Röder 1842. 109–111. o.

²⁴ Ma németül: Feldmarschalleutnant. (Altábornagy.)

²⁵ Röder 1842. 109. o.

²⁶ Iványi 1991. 119. o.

²⁷ Bárdos 1990. 124., 459. o. Thököly zenekara azonban nem csak az egyik legnagyobb volt korában, ha-

Az Esterházyaknál a zenészek száma általában hat körül mozgott.²⁸ Pál azonban mindkét lajstromában ennél jelentősen többet sorol fel: 1683-ban hat magyar trombitás, négy német trombitás, három lengyel sípos, két tárogató-sípos, valamint egy-egy cimbalmos és rézdobos alkotta a tábori zenekart. Hozzájuk tartozott még a feltehetően hegedűn játszó Hegedűs Géci. Összesen tehát, a nyolc főből álló templomi zenekart leszámítva, tizennyolc muzsikus kísérte a nádort.²⁹ 1684-ben három magyar trombitás, három német trombitás, három lengyel sípos, két tárogató-sípos, valamint egy rézdobos, összesen tizenkét fő alkotta tábori zenekarát.³⁰

A két zenekar összehasonlításakor feltűnő, de logikus, hogy a nádor a tábori életben kevésbé bevett hangszereket a „nemzetközi” táborba nem vitte magával. Így kimaradt a hegedűs, a cimbalmos, és a kevésbé képzett magyar trombitások száma is a felére csökkent. A korban híres és keresett lengyel síposok és német trombitások száma az előző évihez képest lényegében³¹ nem változott,³² vagyis az 1683-as magyarosabb zenekart a következő évben egy, a „nemzetközi elvárásoknak” megfelelő gárda váltotta fel.

A tábori felszerelés három nagy csoportra bontható: a tényleges tábori felszerelésre, a ruhaneműkre és a szerszámokra. A tábori felszerelés legalapvetőbb darabjai a sátrak, amelyek száma már önmagában is jelzi egy-egy főúr gazdagságát. A nádor összesen tizenkét sátrat vitt magával, amelyekben négy asztalt, húsz széket helyezett el a különböző vezetők fogadására, megvendégelésére. A már nem fiatal nádor kényelmére és egészségének óvására az ágymelegítő és az ajtóra való posztó szolgált a hidegebb estéken, míg a spanyolfal a huzatot szüntette meg.³³ A nádor hálófülkéjében állt a vetkőző kis láda és a fehérruhásládácska, valamint a személyes tárgyai közé tartozó köves³⁴ Boldogasszony kép és apparatusos láda is.³⁵ Sátrában tartotta még a tábori élet szempontjából kiemelt jelentőségű pénzes bőrös ládát és a patika ládát.

A nádor ellátásáról és a fogadások során felszolgált ételekről a szakács és a kukta gondoskodott. A konyhai felszerelés darabjai imponálóak: négy-négy vas fazék és serpenyő, két-két nyárs és sütővas, réz borhűtő, héber. Az elkészült ételeket tizennyolc ólom tálon szolgálták fel és huszonnégy kisebb ezüsttálon fogyasztották.

Esterházy igen ügyelt a ruhaneműk összeállítására is, hogy méltóképpen tudja fogadni vendégeit. Ruhatárában a korabeli ruházatnak megfelelően sorakoztak a darabok: dolmányok, menték, kaftánok. Ebben a korban a dolmány derékig testhezálló, utána rézsútos szélű (azaz csákóra vágott), elől sűrű gombsorral díszített, általában combközépig érő felsőruha volt, melyet közvetlenül az ingre vettek. Ujjai szűkek, kezdetben a kézfejet is eltakarták, ekkortájt azonban már csak a könyökig értek. A mente és a kaftán a dol-

nem a legváltozatosabb is: az udvari muzsikuskok testületét trombitások, síposok, hegedűsök – sőt cigányhegedűs is –, dobosok, dudások alkották. Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, 90–94. o.

²⁸ Bárdos 1990. 120–121. o.

²⁹ Thaly 1883. 34–35. o.

³⁰ Búbics 1891. 376. o.

³¹ A német trombitások száma csökkent egy fővel.

³² Bárdos 1990. 121. o.

³³ Radvánszky 1879. I. k. 23. o.

³⁴ Nyilvánvalóan drágakövel kirakott.

³⁵ Vö. a 16. jegyzettel!

mánynál hosszabb felső kabát, melynek két szárnyát a járás megkönnyítése érdekében felhajtva az övbe gyúrték. A XVI. század közepétől a mentét panyókára vetve is viselték.³⁶ Öltözékét kiegészítette a lábbeli, melynek egy különleges darabja a deli csizma; ez formáját tekintve átmenetet képez a saru és a csizma között.³⁷ A lábbelik között sorolta fel Esterházy a salavarit, noha szoros értelemben véve nem közéjük, hanem a nadrágokhoz tartozott volna, hiszen a lábszárat védték és díszítették vele. Maga a salavari posztóból készült, zsinórral fűzték össze és erősítették a lábszárra.³⁸

Esterházy ruhái elsősorban atlaszból, selyemposztóból és vont arany szövetből készültek.³⁹ A nádor ruhatárában általában komplett öltözékeket találunk, azaz a dolmányokhoz megfelelő nadrág is tartozott. Anyaguk szerint két csoportra különíthetők: selyemposztó és atlasz dolmányokra. Utóbbiak igen változatos színekben pompáztak: volt köztük zöld, fehér, barackvirág selyemposztó, zöld, karmazsin, viola és sárga színű is.

Kaftánjai között található egy vont arannyal díszített vörös és egy vont ezüsttel ékesített kék darab. Ezek mellett magával vitt még egy csipkés selyem és egy viola kaftánt is. A sokféle kaftán a kor jellemző magyar viseletéhez tartozott, hiszen a magyar férfi ruházat szinte megegyezett a huszárruhával, ami nagyon hasonlított a török öltözékre.⁴⁰ Mentéből több félélt is választott, így egy vörös bársony, egy vörös skarlát⁴¹ és egy barackvirág színű selyem mentét. Ezeken túl még két különlegesebb darabot is magával vitt, egy „Balás Deák nevű”-t,⁴² és egy „zöld bársony varrott, avagy fűzött nyári” mentét.

A fentebb ismertetett ruhafélék egymással való kapcsolatáról árulkodik a lajstrom besosztása, mivel a dolmányt, a mentét és a kaftánt a kiegészítőikkel – övek, kesztyűk – együtt, „az köntösök specificatioja” alatt tárgyalja, vagyis a nádor ruhatárában ezek a darabok azonos rendeltetést töltöttek be.

A komplett öltözékeken kívül csak két darab „király színű”, azaz bíborpiros⁴³ selyem nadrágot helyeztetett a ruhásládába. Ruhájához illő övet ezzel ellentétben többet is találhatott tábori ruhatárában: volt ott vörös kalárisos,⁴⁴ vörös bársony csipkés, ezüst, arany fonallal varrott, bogláros darab. Esterházy lábbelit is bőségesen vitt magával, összesen tízenegy pár csizmát és egy salavarit. Háromféle csizmát említett meg: deli, új és ó csizmát.

Esterházy, mint tapasztalt katona, alaposan felkészült az ostrom fáradalmainra, megpróbáltatásaira, így a hidegre is. Ruhatárában a szép, gazdagon díszített öltözékek mellett

³⁶ Höllrigl, é. n. 360–361., 363. o.

³⁷ Zsámbéki László: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Szeged, 1937. (Reprint: 1986.) 117. o.

³⁸ Radvánszky 1879. I. 52–53. o.

³⁹ Az atlasz olyan különleges selyemszövet, melynek sajátossága szerkezetében rejlik: a hosszú fonallebegések alatt eltűnnek a másik fonal kötéspontjai, ezáltal szép, fényes felület keletkezik. Endrei 1989. 159. o. A selyemposztó valójában finom posztó, ami a selyem- (merinói-) juh gyapjából készült, sajtolt posztó. Uo. 235. o. A vont arany szövet alapja általában különböző színű, nehéz selyem kelme, amelyben a virágokat és más formákat tiszta arany vagy aranyozott ezüst szállal szőtték. A vont ezüst szövet mindössze abban különbözik a vont aranytól, hogy esetében ezüst szállal hímezték az alakokat. Radvánszky 1879. I. k. 83. o.

⁴⁰ Höllrigl, é. n. 359. o.

⁴¹ A skarlát jó minőségű, többnyire kermessel festett posztó. Endrei 1989. 226. o.

⁴² Ismeretlen formája a mentének. Radvánszky 1879. 66. o.

⁴³ Zsámbéki László: Magyar művelődéstörténeti Lexikon. (Tudománytár.) (Reprint.) Szeged, 1986. 238. o.

⁴⁴ A kaláris, vagy kláris korallból készült piros vagy fehér színű nyaklánc, fűzér volt. A magyar nyelv értelemző szótára. III. k. Budapest, 1965. 711. o.

megtalálhatók a hideg időre való bélelt zubbony, téli háló suba, valamint a bélelt süvegek pompás darabjai. Utóbbiakból is szép számmal akadtak a ládákban; például „nyusztos kalpag, lengyel bélelt süveg”, illetve egyéb téli bélelt süveg. Kesztyűt is vitt magával részben a hideg ellen, részben a lovagláshoz.

E pompás ruhatár gazdagságának érzékeltetéséhez érdemes egy pillantást vetni Thököly Imre ruhadarabjaira is. Ez nemcsak azért érdekes, mert teljesen egykorú, hanem mert a nádorhoz viszonyítva rangban és vagyonban is hasonló személyről van szó. Sajnos Thökölynek nem maradt fenn kifejezetten tábori inventáriuma, mégis egy 1684. április 18-án végzett kassai összeírás alapul szolgálhat az összehasonlításához.⁴⁵ Ez az inventárium ugyanis nem az Orta Madzsar vezetőjének kincstárát rögzítette, hiszen azt Munkács várában őrizték, hanem feltehetően „fejedelmi kelengyét”, illetve annak egy részét tartalmazza.

Az összeírás szerkezete hasonló a nádoréhoz: köntösök, menték, nyári köntösök, azaz dolmányok, valamint külön szerepelnek az övek. A csizmákat, kesztyűket, süvegeket nem emelték ki, hanem elszórtan találhatók a többi ruhanemű között.

A két listát összevetve megállapíthatjuk, hogy Thököly ruhatára, elsősorban a köntösök, menték, dolmányok tekintetében sokkal változatosabb, és újabb divatú, mint a nádoré. Ez mind a színvilágára, mind a ruhadarabok típusára igaz; például köntösökből Thökölynek zöld, kláris-, haj-, meggy-, test-,⁴⁶ gyöngy-, viola-, rózsaszínű, valamint rövid, horvátos,⁴⁷ egyes gombszárú darabjai voltak, míg a nádor összesen három köntöst vitt magával. Hasonló különbségeket találunk a dolmányok és a menték területén is.

Thökölynek ugyanis tizenegy köntösét, tizenhét mentéjét, tizenhárom nyári köntösét sorolja fel az inventárium, még ha ez a felosztás nem is takar merev kategóriákat. Thurzó Imrének is fennmaradt egy ruhajegyzéke 1621-ből, melyből kiderül, hogy kilenc téli mente, melyek skarlátból, illetve bársonyból, kilenc nyári mente, nyolc dolmány, melyek atlaszból és kamukából⁴⁸ készültek, állt a főúr rendelkezésére.⁴⁹ A felsőruházat minden típusából tehát nyolc-tízféle állt egy-egy gazdagabb korabeli főúr rendelkezésére. Esterháznak is legalább ennyiféle köntöse, mentéje, dolmánya lehetett, a táborba azonban ezek közül vélhetően a legdíszesebbeket, legragyogóbbakat vitte magával.

Esterházy tábori ruhatára ugyan változatosságban nem, de a ruhadarabok anyagainak előkelőségében, finomságában felvette a versenyt Thököly ruháival. Összehasonlítva a ruhaanyagokat észrevehetjük, hogy a nádor ruhái nemesebb, előkelőbb anyagokból készültek: míg neki vont arany és ezüst, valamint atlasz és selyemposztó ruhái voltak, addig sógorának csak egy-két arannyal, ezüsttel szőtt ruha állt rendelkezésére, többségében azonban gránátból, tabitból,⁵⁰ illetve angliai posztókból készültek a ruhái. Esterházy tehát

⁴⁵ Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, 209–215. o.

⁴⁶ Az eredeti szövegben „tet” szerepel, de nyilvánvalóan ez testszínűt jelent.

⁴⁷ Radvánszky munkájában nem tudta, hogy a Thököly Imre regéci ingóságai között lévő „horvátos nyári dolmány” azonos szabású-e az ún. fosztány dolmánnyal vagy esetleg más szabású. A fosztány dolmány hasított ujjút jelent. *Radvánszky* 1879. I. k. 57. o.

⁴⁸ Kamuka: damasztához hasonló, finom szövésű, nehéz selyemkelme. *Endrei* 1989. 227. o.

⁴⁹ *J. Újváry Szuzsanna*: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa. (A mezőszegedi Szegedi család). In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 9.) Szerk. *Zimányi Vera*. Budapest, 1994. 44. o.

⁵⁰ Gránát: értékes, kermessel, utóbb kosenillel festett posztó, a skarlát után jön a rangsorban. *Endrei*

viszonylag kevés ruhát vitt magával, mivel ostromba ment, de azok a ruhák kiváló minőségű, gazdagságról valló darabok voltak, melyekben még a török pompaszeretetének is meg tudott felelni. A két inventárium összevetése alátámasztja, hogy a nádor inkább protokolláris, mint katonai szerepet játszott a császári táborban.

A nádor tábori felszerelésének harmadik részét a táborveréshez, a tábori élethez szükséges különböző szerszámok, eszközök alkották, melyeket részletesen felsorolt. Ezek között találunk ásót, kapát, csákányt, fűrész, fűrót, kaszát, lakatot stb. Esterházy Pál figyelt a részletekre, a lajstromba még a kaszakő tokot is belevette. A listát végigböngészve világossá válik, hogy miért kellett két társzekér ezen holmik számára, valamint, hogy mi minden volt szükséges a tábori élethez. Ki gondolta volna például, hogy eleink szerkéremelőt is vittek magukkal, ami igen fontos volt a korabeli sáros utakon. Mégis e szerszámok szükségesek voltak, hiszen árkokat, gödröket kellett ásni, szénát kellett kaszálni, a sátrak helyéről le kellett vágni a növényzetet stb. E felsorolás azt is érthetővé teszi, hogy miért vonult egy-egy hadsereg olyan sok szekérből álló szerelvénnel háborúba.

*

Esterházy Pál nádor unikumnak számító, egymást követő két évből fennmaradt tábori inventárium a híven tükrözi a főúr táborban betöltött méltóságát, szerepét. Látható, hogy 1684-ben népesebb és díszesebb kísérettel vonult Buda ostromához; a felszerelés összeállításakor aprólékosan felsorolta a ruhaneműket, azok színét, anyagát, díszítését, valamint a szerszámokat is gondosan számba vette. A két inventárium keletkezése között eltelt egy év eseményei, valamint a megváltozott politikai, katonai helyzet hatására a nádor szerepe is módosult: a nemesi felkelés hatékony irányításáról, vagyis a katonai funkcióról a magyar rendek képviselője, reprezentációja irányába módosult a nádor szerepe, amit az inventáriumok különbségei is alátámasztanak.

Emellett, hála Esterházy Pál nádor precizségének a *Tábori ordinantia és az eszközöknek specificatioja* alapján képet kapunk egy főúr tábori felszereléséről. Az 1684-ben készített lajstrom különlegessége, hogy benne részletesen felsorolja a nádor a szükséges ruhadarabokat, eszközöket, ami a művelődéstörténet és az életmódtörténet számára is igen becses forrássá teszi azt.

Az 1684-ben készült tábori inventáriumot ugyan 1891-ben, egy lábjegyzet keretében kiadták,⁵¹ mégis most, mellékletként újra közöljük. Ennek elsődleges oka az, hogy a mű, melyben közreadták nehezen hozzáférhető. Másrészt a lajstrom egy része, valószínűleg az első lapja (ez két oldalt jelent), ma már a megadott jelzet alatt nem található meg.⁵² A jegyzéket az eredetinek ma is meglévő részével összevetve, néhány esetben pontosított olvasatban, a modern forrásközlési elvek – Benda Kálmán forrásközlési szabályzata⁵³ – szerint közöljük.

1989. 224. o. Tabit: kora újkori selyemszövet, többnyire arany- vagy ezüsfonállal átszőve. Uo. 163. o

⁵¹ Lásd az 5. jegyzetet!

⁵² A hiányzó lapok valószínűleg még az Országos Levéltárba való kerülésük előtt tűnhetek el, mivel az irat összefűzése sértetlen. Az eredeti lajstromot Újváry Zsuzsanna nézte meg, szívességét ezúton is köszönöm.

⁵³ Benda Kálmán: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. *Századok*, 108. (1974.) 436–475. o.

ESTERHÁZY PÁL NÁDOR TÁBORI FELSZERELÉSE 1684-BŐL⁵⁴

Tábori ordinantia és az eszközöknek specificatioja,
Anno 1684 die 25 Junii. Kismartonii

<i>Az udvari sereg lajstroma</i>		
<i>Udvari kapitány Fabiankovics Ferencz úr</i>	<i>Személy</i>	5
<i>Udvari vicehadnagy Bezerédj Adám úr</i>	÷	4
<i>Zászlótartó Patacsics Boldisar úr</i>	÷	5
<i>Gróff Nádasdj Thamás úr ő Nagysága</i>	÷	7
<i>Benyovszkj Mátyás secretarius úr</i>	÷	4
<i>Fabiankovics Imre úr</i>	÷	3
<i>Deakovics Ferencz úr</i>	÷	3
<i>Pomp Ferencz úr</i>	÷	3
<i>Illésj Sigmond úr</i>	÷	2
<i>Ányos⁵⁵ Sándor úr</i>	÷	2
<i>Bilakovics György úr</i>	÷	3
<i>Lovászmester Szigethj Sándor úr</i>	÷	3
<i>Korlatovics László úr</i>	÷	3
<i>Asztalnok Korka Péter úr</i>	÷	3
<i>Nedeczky Sándor úr</i>		
<i>Hunyady László úr</i>	÷	3
<i>Antolcsics János úr</i>	÷	5
<i>Ujváry Imre úr</i>	÷	2
<i>Kérj János úr</i>	÷	3
<i>Prehler⁵⁶ Péter úr</i>	÷	2
<i>Komáromj Sigmond úr</i>	÷	2
<i>Káldy István úr</i>	÷	2
<i>Bessenyei István úr</i>	÷	2
<i>Szundj Mihály úr</i>	÷	2
<i>Hegedűs Gergely</i>	÷	1

⁵⁴ *Bubics* 1891. 136. jegyzet 375–378. o. MOL P 125. Katonai iratok, 95. k. 9786. sz. A kurzívan szedett szövegrész ma már nincs meg.

⁵⁵ A megmaradt lajstrom szerint Anyos, mivel nagy valószínűséggel a párdúcőrösök között felsorolt személlyel azonos.

⁵⁶ A megmaradt lajstrom szerint Preklet, mivel nagy valószínűséggel a párdúcőrösök között felsorolt személlyel azonos.

<i>Magyar muzsikások</i>		
<i>Tárogató Sipos Márton inasostul</i>	<i>Személy</i>	<i>2</i>
<i>Tárogató Sipos Péter</i>	÷	<i>1</i>
<i>Trombitás Péter inasostul</i>	÷	<i>2</i>
<i>Trombitás Istók</i>	÷	<i>1</i>
<i>Trombitás Hansli</i>	÷	<i>1</i>
<i>Rézdobos inasostul</i>	÷	<i>2</i>
<i>Udvari kovács</i>	÷	<i>1</i>
<i>Szífjártó</i>	÷	<i>1</i>

<i>Ezen kívül kegyelmes urunk ő nagyságának vezeték paripái</i>	<i>Nő. 6.</i>
<i>Azok mellett lévő lovaszok</i>	<i>Nő. 6.</i>

	Pers.	Equi	Boves
Kegyelmes urunk ő nagysága vezetékje	6	6	
Hintón jön			
Pater uram, Jankovits uram, Haier	4		
Csatlós	2		
Konyha kocsin			
Král, Pásztori, Hantsok, Mandácsko, Borbély, szakács 1, kukta 1, pohárnok, szabó	9		
Társzekerek Nő. 5			
Társzekér sátoroknak, asztaloknak, székeknek való	2		
sátor lészen mindenestül	Nő. 12		
asztal	Nő. 4		
szék	Nő. 20		
Társzekér élésnek való	Nő.	2	
Társzekér ruhának, lóra való szerszámnak és holmi más portékának		1	
Minden társzekérben ökör	Nő. 6	30	
Társzekerek mellé rendeltettek tizedes Nő. 2, palotás Nő. 18, sátor- és szekérmester Nő. 2, lengyel sípos Nő. 3, sípos inas Nő. 3		28	
Minden hat ökör mellé 2 béres, facit		10	
Sütő és mézárós		2	
Az udvariak paripákon			
Német trombitások lovakon		3	
Magyar muzsikások dobossal lovakon			

Párducbőrösök specificatioja	párducbőrösök
Bezerédi hadnagy uram	1
Zászlótartó Patacsics uram	1
Szigeti lovászmester uram	1
Fábiánkovics Imre uram	1
Korlátovics uram	1
Hunyadi uram	1
Nedeczki Sándor uram	1
Antolsics uram	1
Uyvári Ferencz és Imre uram	2
Korka uram	1
Komáromi Sigmond uram	1
Káldi István uram	1
Kéri uram	1
Bessenyei uram	1
Szundi uram	1
Gorupp uram	1
Deszpot uram	1
Anyos uram	1
Preklet uram	1

Az köntösök specificatioja	kaftán	dolmán	nadrág
Fejér selyemposztó dolmány		1	1
Zöld selyemposztó dolmány		1	1
Barockvirág színű selyemposztó dolmány		1	1
Atlasz ⁵⁷ dolmányok			
Zöld atlasz dolmány		1	
Karmasin színű atlasz dolmány, s selyemposztó nadrág		1	1
Violya színű atlasz dolmány, s selyemposztó nadrág		1	1
Sárga atlasz dolmány tarka	1		
Vont arany kaftányok			
Vörös vont arany kaftány	1		
Kék vont ezüst kaftány	1		
Csipkés selyemposztó kaftány	1		
Violya színű kaftány	1		

⁵⁷ Atlasz.

Nadrágok		kaftán	dolmán	nadrág
király színű selyemposztó nadrág				2
Béllett ⁵⁸ sőveg				
Nyusztos kalpag	Nő. 4			
Lengyel béllett sőveg	Nő. 1			
Téli béllett sőveg	Nő. 1			
Kalap	Nő. 1			
Kesztyűk				
Kesztyű	Nő. 2			
Lóra való kesztyű	Nő. 1			
Menték				
Vörös bárson mente			1	
Vörös skarlát mente			1	
Borock virág színű selyemposztó mente			1	
Balás Deák nevű mente			1	
Zöld bárson varrott, avagy tűzött nyári mente			1	
Béllett zubbony			1	
Téli háló suba			1	
Övek				
Vörös kalárisos öv	Nő. 1			
Vörös bárson csipkés öv	Nő. 1			
Retezés ⁵⁹ ezüst, arany fonállal ⁶⁰	Nő. 1			
Ezüst s arany fonállal varrott ⁶¹	Nő. 1			
Vörös kalárisos és bogláros ⁶²	Nő. 1			
Széles ezüst s arany fonállal varrott ⁶³	Nő. 1			
Csizmák és deli papucsok				
Deli csizma			pár	Nő. 3
Új csizma			pár	Nő. 7
Ó csizma			pár	Nő. 1
Salavárdi			pár	Nő. 1

⁵⁸ Bélelt.

⁵⁹ Szélén csipke díszítés volt. *Szamota* 1902. 801. o.

⁶⁰ A kiegészítő jelzőket utólag más kéz írta a listára.

⁶¹ Ua.

⁶² Ua.

⁶³ Ua.

Aparamentumos láda	№. 1
Boldogasszony képe köves	№. 1
Ajtóra való posztó	№. 1
Spanis bont ⁶⁴	1
Ágyemelegítő ⁶⁵	1

Társzekerekhez való eszköz	
Hosszú lánc	5
Kötő lánc	6
Fejsze	7
Csákánykapa	5
Ásó	5
Kapa	6
Sínszeg	90
Sín	2
Kasza	5
Sarró ⁶⁶	3
Kaszakalapács	2
Kaszakő	5
Kaszakötök	3
Járomszeg	12
Igához való gus ⁶⁷	5
Fűrő	2
Fűrész	1
Vonyókés	1
Lakat	18
Ökröknek való kötél	60
Förhéczre ⁶⁸ való kötél	30
Istráng ⁶⁹	14
Iga	

⁶⁴ Spanyolfal. Ezt a tételt maga Esterházy Pál saját kezűleg, utólag írta a listára. Ennek megállapításában Újváry Zsuzsanna segített, melyet ezúton is köszönök.

⁶⁵ Ua.

⁶⁶ Sarló.

⁶⁷ Gúzs: szoros kötés a jármon, mellyel a járomfőt a tézslához, azaz a rúdfőhöz rögzítették; a nyakszeg helyett használták. Gazdálkodás, 960. o.

⁶⁸ Ismeretlen szó.

⁶⁹ A járomnál használt kötél. Gazdálkodás, 962. o. és 203. ábra.

Tésla ⁷⁰	
Szekéremelő	1
Borhéber	1

Konyhaeszköz	
Ezüst tál kisebbszerű	N. 24
Ólom tál	N. 18
Nyárs	N. 2
Sütővas	N. 2
Vas fazék	N. 4
Vas serpenyő	N. 4
Réz sraufos ⁷¹ palack ⁷²	N. 2
Réz borhűtő	N. 1

Ládák száma	
Köntösös láda öreg	N. 1
Köntösös láda öreg	N. 1
Pénzes bőrös ládácska	N. 1
Koza ⁷³ ládácska	N. 3
Fejér ruhás koza láda	N. 1
Égetett vizes ⁷⁴ pincetok, ⁷⁵ kicsiny	N. 2
Fekete kis ládácska	N. 1
Vetkőző kis láda	N. 1
Patika ládácska	N. 1
Rostolis ⁷⁶ pincetok	N. 1
Bornak való pincetok	N. 3

⁷⁰ Tészla, azaz rúdfő. Az iga része, azon rúd első része, amely a jármot összeköti a szekérral. Gazdálkodás, 960. o.

⁷¹ Sráfos.

⁷² Ettől kezdve a listát Esterházy Pál nádor saját kezűleg írta.

⁷³ Jelentése ismeretlen.

⁷⁴ Pálinka.

⁷⁵ Utazáskor pincetokban tárolták az üvegpalackokat. Egy pincetokba 2–4–6 palack fért. *Radvánszky* 1879. I. k. 188. o.

⁷⁶ Rostélyos, azaz rácsos. Vö. *Szamota* 1902. 817. o.

A JEGYZETEKBE ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK

- Magyar udvari rendtartás Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. S. a. r., jegyzetekkel ellátta és az előszót írta: *Koltai András*. A 33. számú iratot sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: *Sunkó Attila*. Budapest, 2001.
- Bárdos* 1990. *Bárdos Kornél: Magyarország zenetörténete*. II. 1541–1686. Szerk. *Bárdos Kornél*. Budapest, 1990.
- Bubics* 1891. *Bubics Zsigmond: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről*. Budapest, 1891.
- Endrei* 1989. *Endrei Walter: Patyolat és posztó*. Budapest, 1989.
- Gazdálkodás Magyar néprajz II. Gazdálkodás. Főszerk. *Paládi-Kovács Attila*. Budapest, 2001.
- Höllrigl*, é. n. *Höllrigl József: Magyar és törökös viseletformák a XVI–XVII. században*. In: Magyar művelődéstörténet. A kereszténység védőbástyája. Szerk. *Domanovszky Sándor*. Budapest, é. n.
- Iványi* 1991. *Iványi Emma: Esterházy Pál*. In: *Esterházy Pál: Mars Hungaricus*. Sajtó alá rendezte, fordította: *Iványi Emma*. Bevezette és szerkesztette: *Hausner Gábor*. Budapest, 1989.
- MOL P 125. Magyar Országos Levéltár, P 125. Esterházy Pál levéltára
- Nagy* 1986. *Nagy László: A török világ végnapjai Magyarországon*. Históriai mozaikok. Budapest, 1986.
- Napló Buda... ostromáról Napló Buda, avagy Offen erős városának híres ostromáról... A kötetet összeállította *Czigány István, Hankó Ágnes*. Bevezetőt írta: *Czigány István*. (Régi Magyar Könyvtár. Források 7.) Budapest, 1998.
- Radvánszky* 1879. *Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I–III. k. 1879. (Reprint kiadás.)
- Röder* 1842. *Philipp Röder von Diersburg: Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken, größtentheils nach bis jetzt unbenützten Handschriften*. I. Bd. Urkunden. Carlsruhe, 1842.
- Szamota* 1902. *Szamota István: Magyar oklevél-szótár*. Budapest, 1902–1906.
- Thaly* 1883. *Thaly Kálmán: Az 1683-iki táborozás történetéhez*. (Akadémiai értekezések a történelmi tudományok köréből). Budapest, 1883.
- Thököly Imre naplói, leveleskönyvei Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékezetes írásai. In: *Monumenta Hungariae Historica Scriptores*, XXIV. Közli: *Thaly Kálmán*. Budapest, 1873.
- Varga J.* 1986. *Varga J. János: A fogyó félhold árnyékában*. A török kiűzése Magyarországról. (Magyar História sorozat.) Budapest, 1986.